

Татяна Славова (София, България)

ПОСЪЛАННЕ О ПРАЗДЪНИЦЪ ПАСХЪИ – ПРЕВОД НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ

Според приписката на Тудор Доксов през 906 г.¹ Константин, епископът на Преслав, превежда кннги благоуьстныа нарнүемыа афанасъ. Преводът е запазен в 10 руски ръкописа от XV–XVI и XVIII в.² Във всички тях кннги благоуьстныа нарнүемыа афанасъ включват: три слова против арианите на Атанасий Александрийски (по-нататък *1–3Ar*), т.нар. *Четвърто слово против арианите* (всъщност Окръжно послание на св. Атанасий до епископите на Египет и Либия, по-нататък *4Ar*) и съчинение, без връзка с арианската тематика (в някои преписи надписано като пето слово³): тогощде сватагю афанаса александръскагю епнскоупа. посъланнїе о праздннцѣ пасхы. Заглавието приписва *Посланието*, което несъмнено е присъствало в старобългарския протограф, на Атанасий Александрийски. Научните изследвания обаче установяват, че то е Псевдо-Атанасиево⁴.

¹ Преводът се датира и от 902 г., ако се използва т.нар. българска летописна ера (Добрев 2011: 128, бел. 72).

² РНБ, сборка на Погодин № 968, 1489 г.; РГБ, сборка на Йосифо-Волоколамския манастир, ф. 113, № 437, 1488 г.; РГБ, сборка на Овчинников, ф. 209, № 791, XV в.; РГБ, сборка на Никифоров, ф. 199, № 59, XV в.; ГИМ, Син. № 20, 80-те–90-те години на XV в.; РНБ, Соловецка сборка № 63, XVI в.; ГИМ, Син. № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в.; РНБ, Софийска сборка № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в.; ГИМ, Син. № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в.; РГБ, сборка на Овчинников, ф. 209, № 99, XVIII в.

³ „В съставената от патриарх Фотий Библиотека (Μυριόβιβλον) през IX в. са споменати пет слова против арианите (κατὰ Ἀρείου καὶ τῶν αὐτοῦ δογματῶν πεντάβιβλος) ... Пет са Словата, цитирани и в съчинението на Евтимий Зигавин *Догматическо всеоръжие* (*Ranoplia Dogmatica*), но Словата са преписани в обратен ред, най-напред са преписани глави от *Петото слово*, т.е. *Послание за Пасхата*“ (Пенкова 2018: 16).

⁴ За други Псевдо-Атанасиеви съчинения в славянската ръкописна традиция вж. Lytvynenko, Gritsevskaya, 2017: 10, 27–28; Gritsevskaya, Lytvynenko 2019: 163, 176.

Ето разположението на Посълланне о праздѣнницѣ пасхѣ в ръкописите:

1. РНБ, сбирка на Погодин № 968, 1489 г. (по-нататък *Пог*): след *1–4Ар* (л. 7а–208а) и приписката на Тудор Доксов (л. 208б) на л. 209г–222а: тогѡже свѣтааго афанаса александѣрскааго епискоупа. сълланіе о праздѣнницѣ пасхѣ (Иванова 1981: 460–461). Текстът е използван по Пенкова 2008, той е основен в настоящото проучване и по него се цитира.

2. РГБ, сбирка на Йосифо-Волоколамския манастир, ф. 113, № 437, 1488 г. (по-нататък *ЙВ*): след *1–4Ар* (л. 1–217б) и приписката на Тудор Доксов (л. 218) на л. 219а–236б: тогѡжде афанаса еѣпа посланіе о праздѣнницѣ. В горното поле с червенослов: тогѡжде сѣтааго афанасіа александѣрскааго еѣпа сланіе о праздѣнницѣ пасхѣ. в старѡ афанасіи писано так. Текстът е използван по дигитално копие от сайта <https://ib-fond.ru/lib-rgb/113/f-113-437/#image-226> (17.04.2021).

3. ГИМ, Син. № 20, 80-те–90-те години на XV в. (по-нататък *Син20*): след *1–4Ар* и приписката на Тудор Доксов на л. 212б–225б: тогѡже сѣтааго афанаса еѣпа александѣрска посланіе о праздѣнницѣ пасхѣ (Горский, Невоструев 1859: 33–34). Текстът е използван по критическия апарат на Weiher, Šmidt, Škurko MLS *LI 2007).

4. РГБ, сбирка на Никифоров, ф. 199, № 59, XV в.: след *1–4Ар* и преди приписката на Тудор Доксов се намира *Послание за Пасха* (Собрание Никифоровых 1970: 20) Описът е използван от сайта <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004724331#?page=28> (19.04.2021).

5. РНБ, Соловецка сбирка № 63, XVI в.: след *1–4Ар* на л. 305: тогѡ афанасна еѣпка александѣрскааго сланне о праздѣнницѣ пасхѣ (Вадковский, Порфирьев, Красносельцев 1881: 225).

6. ГИМ, Син. № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в. (по-нататък *Син994*): след приписката на Тудор Доксов (л. 8с) и *1–4Ар* (л. 8д–152а) на л. 152с–157б: тѡгѡже сѣтѡ афанасіа архіеѣпа александѣрскааго сланіе о праздѣнницѣ пасхѣ. Текстът е използван по дигитално копие от сайта <http://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178444?album=622494765&index=51> (19.04.2021) и по изданието на Weiher, Šmidt, Škurko MLS LI 2007.

7. РНБ, Софийска сбирка № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в. (по-нататък *Соф*): тѡгѡже сѣтааго афанасіа еѣпка александѣрска сланіе о праздѣнницѣ пасхѣ. Текстът е използван по критическия апарат на Weiher, Šmidt, Škurko MLS *LI 2007.

8. ГИМ, Син. № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в. (по-нататък *Син180*): тѡгѡже сѣтѡ афанасіа еѣпка александѣрскааго сланіе о праздѣнницѣ пасхѣ. Текстът е използван по критическия апарат на Weiher, Šmidt, Škurko MLS *LI 2007.

9–10. РГБ, сбирка на Овчинников, ф. 209, № 791, XV в. и № 99, XVIII в. Според Пенкова в тези два ръкописа кннга афанасъ съдѣржа: „*Житието на Атанасий Александрийски*, трите автентични *Слова против арианите*,

Атанасиевото *Послание до епископите на Египет и Либия* (като четвърто слово) и *Послание за празнуването на Пасхата*“ (Пенкова 2018: 15)⁵.

Извън десетте ръкописа със *Словата против арианите* Посълланне о праздънницѣ пасхы влиза в състава на два сборника от Йосифо-Волоколамския манастир:

РГБ, ф. 113, № 432. Писания на светите отци и други книги с духовно съдържание, нач. XVI в., 231 л. На л. 83–94 *Иже в святых отца нашего Афанасиа, епископа Александрийскаго, сказание о пасце* (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/113/f-113-432/>, 27.04.2021).

РГБ, ф. 113, № 433. Поучения на светите отци от 1535 г., 345 л. На л. 55–70: *Иже в святых отца нашего Афанасиа, епископа Александрийскаго, сказание о Пасце* (<https://lib-fond.ru/lib-rgb/113/f-113-433/>, (27.04.2021).

В гръцката традиция първоначално *Посланието за празника Пасха* се приписва на Йоан Златоуст и се издава като последно от колекция седем негови хомилии със заглавие *Κατηχητικὸς εἰς τὸ ἅγιον πάσχα* (Joannis Chrysostomi 1836: 965–977 *Εἰς αὐτὸ πάσχα λόγος ἡ' καὶ τελευταῖος*). Впоследствие обаче изследователската традиция установява, че хомилията е Псевдо-Златоустова и е превод на VII хомилия за Пасха (In sanctum Pascha sermo VII; *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα 7*) (като Псевдо-Златоустова е издадена в поредицата *Sources chrétiennes* 48, вж. Floëri, Nautin 1957: 111–173). Засега авторът остава неизвестен въпреки неколкочатните опити за атрибутиране. Хомилията се приписва на Атанасий Александрийски (ум. 373 г.) не само в старобългарския превод, но и в гръцки ръкопис *Sacra Parallela* на Йоан Дамаскин, Vat. gr. 1553, X в. (Τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἐκ τοῦ περὶ ἁγίου Πάσχα; Koch 2007: 134 и цит. лит.). Атанасиевото авторство обаче се отхвърля поради датирани на хомилията към 387 г. с предполагаем автор от Мала Азия въз основа на датата на Пасхата в годината на нейното написване (Turner 1890; Floëri, Nautin 1957: 103–105; Aubineau 1971; Vanyó 1975; CPG 6). Това е и преобладаващото днес мнение във византистиката въпреки наличието и на други хипотези, например, че хомилията е създадена през 330 г. (Penkova 2008; Пенкова 2018: 154), през 672 г. (Ussher 1686; Горский, Невоструев 1859: 34) или че принадлежи на Григорий Нисийски (повече за гръцкия първоизточник и литература по въпроса вж. у Weiher, Šmid, Škurko MLS *LI 2007: *133–135).

По-нататък ще съсредоточа вниманието си върху славянския превод на *Посълланне о праздънницѣ пасхы* – не ми е известно проучване върху него, което да изследва дали преводач е също Константин Преславски. Изказани са две предположения по въпроса – на Горски и Невоструев (Горский, Не-

⁵ Липсва описание на съставите на двата ръкописа в Собрание Овчинникова 1963: 21, 169 (<https://dlib.rsl.ru/viewer/01004724424#?page=1>, 29.04.2021).

воструев 1859: 35)⁶ и на Пенкова (Penkova 2008: 279)⁷, но техните хипотези не са подкрепени с конкретни лингвистични аргументи. Това провокира интереса ми, дали действително съществуват недвусмислени езикови маркери, общи за *Посълание о праздънницѣ пасхѣ* и за преводаческата практика на Константин Преславски – имам предвид превода му на трите *Слова против арианите* (1–3*Ар*, Vaillant 1954; Пенкова 2015; Пенкова 2016), на т.нар. *четвърто слово* (4*Ар*, Лалева 1990) и на *Учителното евангелие* (УЕ, Тихова 2012). Привлечените в процеса на работата шест⁸ от десетте преписа на *Посланието за Пасха* показват затворена текстова традиция – всички лингвистични характеристики, за които ще стане въпрос по-нататък, са присъщи и на шестте преписа и нямат други разночетения извън правописните.

Най-напред ще представя някои специфични лексикални предпочитания, характерни за книжовната практика на Константин Преславски (1–4*Ар*, УЕ), които се откриват и в *Посълание о праздънницѣ пасхѣ*. Дефинирането им като специфични и силно маркирани разглеждам на възможно най-широк фон, съпоставяйки ги с речниковия състав на други ранни текстове от старобългарската епоха чрез 7 лексикографски справочника и 25 речник-индекса и/или издания на ранни български преводни и оригинални съчинения, дело на известни или анонимни преводачи⁹.

В резултат на лексикално-лексикографския анализ се открииха няколко изключително редки лексеми, които са общи само за *Словата против арианите* и *Посланието за Пасха* и не се срещат в нито един друг паметник. На първо място е терминът същество *φύσις* ‘природа, естество’, употребен еднократно в началото на *Посланието* (л. 209а същество *φύσιν*)¹⁰ и заменен към края му със същество (л. 231а съществъ *φύσει*¹¹, л. 231б съществоу *φύσεως*). Вече имах възможност да споделя, че разглеждам същество като част от семантичната опозиция *εστество οὐσία* – *сѣщнн тоѡ εἶναι* и с неологизма *βύσшньн γέννητός* ‘създаден, роден’ изразяват противопоставянето божествено : небожествено в *Словата против арианите* чрез парадигмата на глагола *бѣти* – за изразяване на божествената същност епископ Константин използва сингуларната форма *εστъ*, доколкото Бог е един-единствен, а за небожествения свят – плуралната форма *сѣтъ*, отчитайки множествеността на

⁶ „Слово о Пасхе ... по встречающимся в нем одинаковым выражениям с употребленными в словах против Ариан, может быть приписано тому же переводчику“.

⁷ „The Old Bulgarian language in both the orations and the Epistle reveals the same translation style“.

⁸ *Пог, ЙВ, Син20, Син994, Соф, Син180*.

⁹ Вж. тук Списък на използваните лексикографски източници и издания.

¹⁰ *ЙВ* соѡтство, *Син994, Соф, Син180* соѡтство.

¹¹ *ЙВ* сѣществѣ, *Син994, Соф, Син180* сѣществѣ.

сътворените създания (Славова 2019). Затова наличието на съществото φύσις в Послание о праздници пасхы е категоричен знак за връзка с превода на *Словата против арианите*.

Още една връзка представя лексемата погодне в специфичното значение ‘съответствие, следване’ за ἀκολουθία ‘следване’, употребена и в *Посланието за Пасха* (л. 214б погодне¹² ἀκολουθίας, л. 216б погодню¹³ ἀκολουθίαν), и в *1Ar* (л. 57б12 погóдне ἀκολουθία), *3Ar* (л. 142а5 погóдне ‘следване’ ἀκόλουθον ‘съгласуван’). Няма нито един друг ранен паметник¹⁴, който да приписва семантика ‘съответствие, следване’ на погодне, доколкото лексемата е известна единствено със значение ‘благоприятно време, попълтен вятър’ (Miklosich 1862–1865: 589; Срезневский 2: 1015; СДРЯ 6: 486; СРЯ 15: 191 и др.). От друга страна, в ранната славянска писменост (*Супрасълски сборник*, *Синайски евхологий*, *Устюжка кръмчая*) ἀκολουθία се превежда с възраждение, пораждне, чинъ, молтва, ἀκόλουθος – с въ слѣдъ, ἀκόλουθον – с послѣдство (ĀSI: 285)¹⁵, но никога с погодне.

В синхрон с това преводаческо решение е и предаването на наречieto ἀκολούθως ‘съгласно, съответно’ със старобългарското наречие погодь със същото значение. Този превод също е общ само за Послание о праздници пасхы (л. 217а погодь¹⁶ ἀκολούθως, л. 217б погодь¹⁷ ἀκόλουθον ‘съответстващ, подходящ’) и за *Трите слова против арианите* (*1Ar* л. 58б2 погодь ἀκόλουθον, *2Ar* л. 130а погодь ἀκόλουθον, л. 122б погодь ἀκολούθως, *3Ar* л. 134б, 136б, 137б, 161а, 162а, 187б погодь ἀκολούθως)¹⁸ и не се открива в друг славянски паметник с ранна хронология (Miklosich 1862–1865: 589; Срезневский 2: 1015; СДРЯ 6: 486 и др.). Обичайната старобългарска практика е ἀκολούθως да се превежда с въ слѣдъ (*Маршинско*, *Асеманиево*, *Остромирово евангелие* Йо 20: 6; ĀSI: 285)¹⁹.

По-нататък ще разгледам няколко лексеми, които се срещат в *Посланието за Пасха* и в преводаческата практика на Константин Преславски, но макар и рядко, се регистрират и в други (до 5) старобългарски съчинения.

¹² *ЙВ*, *Син994*, *Соф*, *Син180* погодѣа.

¹³ *ЙВ*, *Син994*, *Соф*, *Син180* погодѣю.

¹⁴ Извън обсега остава значението ‘благоприятно време, вятър’ (Miklosich 1862–1865: 589; СРЯ 15: 191; СДРЯ 6: 487–488).

¹⁵ В по-късната църковнославянска книжнина също няма превод на ἀκολουθία, ἀκόλουθος с погодне (ГЦР 2019: 54).

¹⁶ *ЙВ* погѣдь, *Син994*, *Соф*, *Син180* погѣдь.

¹⁷ *ЙВ* погѣдь, *Син994*, *Соф*, *Син180* погѣдь.

¹⁸ Извън обсега остава погодь ‘удобен, подходящ (несклоняемо)’ в среднобългарския превод (XIV в.) на словата на Григорий Богослов (СДРЯ 6: 486) заради късната хронология.

¹⁹ В по-късната църковнославянска книжнина ἀκολούθως се превежда с послѣдованно (ГЦР 2019: 54).

Затова следващите речникови единици можем да приемем за редки лексикални маркери.

недооумѣнне ‘неумение, безпомощност (на ума), незнание’

Лексемата е засвидетелствана в *Посланието за Пасха* (л. 221а недооумѣнна ѡлорїа), *2Ар* (л. 96б3 недооумѣнни ѡлорїѡв, л. 96а24 недооумѣнна τὸ ѡлорεῖν)²⁰ и в *УЕ* (л. 29а15 недооумѣнни ѡлорїан, 3д19, 89с7, 192а14 недооумѣнна без гр.), а в значение ‘незнание, неведение’ (за ѡγνωμοσύνη) – и в *Паренесиса на Ефрем Сирин* (Срезневский 1: 377; СРЯ 11: 102–103; Aitzetmüller 1990: 278)²¹. Обичайно в старата славянска книжнина (*Зографско, Мариинско, Асеманиево, Савино, Остромирово евангелие* Лк 21: 5, *Устюжка кръмчая*) ѡлорїа се предава с нечѡлѣнне или скѡдота (ĀSI: 402), но не и с недооумѣнне.

отѡвращѣнне ‘отдалечаване, отклоняване’

Лексемата се открива в *Посланието за Пасха* (л. 217б отѡвращѣнне ѡлотропїѡ) и *УЕ* (л. 141с7 отѡвращѣнне ѡлостропїѡ), също и в *Богословието* в превод на Йоан Екзарх (ѡлотропїѡ), *Симеоновия сборник* по преписа от 1073 г. (ѡлостропїѡ), *Повестъ временных лет*, а в близкото значение ‘отстъпление, отстраняване’ – в *Пространното житие на Кирил* (Miklosich 1862–1865: 533; Срезневский 2: 777; Slovník 1958–1996 2: 592; СРЯ 13: 211–212; Sadnik 1983: 132; Симеонов сборник 2: 118; Симеонов сборник 3: 276–377)²².

нантне ‘натиск, давление’

Лексемата се среща в *Посланието за Пасха* (л. 209а нантне катадропїѡ) и *УЕ* (л. 18д18 нантнѡ ѣфодоѡ, л. 47б18 нантна без гр. ‘идване, слизане’), а в значение ‘настъпление, нападение, нашествие; идване’ – и в *Златоструя на Бичков* (ѣфодоѡ), служебния новгородски миней от 1096 г. и *Путьитиния миней, Пандектите на Антиох, Ефремовската (Новгородска, Балашевска) кръмчая* (ѣфодоѡ), *Хрониката на Георги Амартол* (Miklosich 1862–1865: 404; Срезневский 1: 290; СДРЯ 5: 149–150; СРЯ 10: 108; Максимович 2010: 147; Минчева 1978: 140)²³.

²⁰ Така във всички привлечени тук славянски преписи.

²¹ Извън обсега остават значения като ‘недоумение, затруднено положение’ (*Супрасълски сборник*), ‘безпътница, непроходимост’ ѡводїа (*Паренесис на Ефрем Сирин*), ‘затруднение, безизходица’ (*Синайски патерик, Хроника на Георги Амартол*), ‘смущение’ (стихирар от XII в.), ‘отстъствие’ (*Хроника на Георги Амартол*), еѡколїа (Книга на пророк Иезекиил) и др. под., вж. и ГЦР 2019: 125.

²² Извън обсега остава отѡвращѣнне ‘отстъпване, отричане’ в среднобългарския превод (XIV в.) на словата на Григорий Богослов (СДРЯ 6: 220) заради късната хронология, както и значения като ‘подплашване’, ‘изменение’, ‘мерзост’ (*Хроника на Георги Амартол*, СРЯ 13: 211–212), катастропїѡ ‘обръщане, обрат’ (*Паренесис на Ефрем Сирин*; Aitzetmüller 1990: 323) и др. под.

²³ Извън обсега остава нантне ‘идване, нашествие’ в среднобългарския превод (XIV в.) на словата на Григорий Богослов (СДРЯ 5: 149–150), *Житието на св. Сава* от Дометиан

послоушьннкъ ‘слушатель’

Лексемата е позната на *Посланието за Пасха* (л. 2116 послоушьннка ἀκροατήν), *1Ar* (л. 2623 ἀκροαταῖ) и *VE* (л. 29a17, 61c18 ἀκροατήν), а извън тях – на *Супрасълския сборник*, *Шестоднева* в превод на Йоан Екзарх, *Пандектите на Антиох*, *Устюжката кръмчая*, *Григовичевия (Захарински) паримейник* (Miklosich 1862–1865: 635; Срезневский 3: 1241; Slovník 1958–1996 3: 185; СБР 2: 312; СС 1999: 483; СДРЯ 7: 255–256; СРЯ 17: 193–194; Aitzetmüller 1975: 281; Popovsky 1999: 164)²⁴. В ранната славянска книжнина (*Супрасълски сборник*, *Закон за съдене на хората* и др.) гр. ἀκροατής има и други съответствия, например слыша, слышашан, послоушатн, послоухъ, нже слышнтъ (ŔSI: 289), но Константин Преславски последователно предпочита послоушьннкъ, както е в *Посъланне о праздьнницѣ пасхы*.

грано ‘стих’

Лексемата се регистрира в *Посланието за Пасха* (л. 221аb гранеса без гр., гранесъ тѡν στῖχων)²⁵ и във фразовия акростих гранеса добра константиннова във Великопостния цикъл трипесенни и четирипесенни канони. Извън тях грано (ср. р.) е засвидетелствано в *Херсонската легенда* (Слово за пренасяне мощите на Климент) и *Пандектите на Антиох* (гранеса), а словообразователният вариант от м. р. гранъ/грань – и в *Синайския евхологий* (без гр.), *Пространното житие на Кирил* и някои пророчески книги (Книга на пророк Малахия, преписи на ръкописа на Упир Лихий от 1047 г.) (Miklosich 1862–1865: 142; Срезневский 1: 585; Slovník 1958–1996 1: 433; СБР 1: 372; СБР 2: 1300; СС 1999: 177; Popovsky 1999: 86)²⁶.

Две наречия определено са сред предпочитаните от Константин Преславски. Едното е за пръвѣ ‘отначало, най-напред, преди всичко’ с фиксации в *Посланието за Пасха* (л. 215а за пръвѣ ἐν ἀρχῇ)²⁷, *1Ar* (л. 20613 за пръвѣ κατὰ τὴν ἀρχὴν) и *2Ar* (л. 127а5 за пръвѣ ἐν πρώτοις, л. 119610 за пръвѣ κατ’ ἀρχὴν), а също и в *Супрасълския сборник*, *Златоструя* от XII в. и *Чудовския псалтир* с тълкуванията на Теодорит Кирски (Срезневский 1: 941; Срезнев-

(Miklosich 1862–1865: 404), *Великите чети-минеи* (СРЯ 10: 108) заради късната хронология.

²⁴ Извън обсега остават *Никодимовото евангелие* (Slovník 1958–1996 3:185), *Михановичевият миней* (Miklosich 1862–1865: 635), *Прологът* от 1282 г. и др. късни паметници (СДРЯ 7: 255–256), както и значения като ‘послушен, покорен’ в *Симеоновия сборник* по преписа от 1073 г. (Симеонов сборник 2: 132; Симеонов сборник 3: 328–329 ὑπήκοε, 1188–1189, ὑπήκοος) и *Ефремовската кръмчая* (Максимович 2010: 216 катήκοος).

²⁵ Така във всички привлечени тук славянски преписи.

²⁶ Извън обсега остават късни паметници като преводите на Дионисий Ареопagit, Григорий Синаит, Исак Сирин (Miklosich 1862–1865: 142), както и значенията ‘част, титул, раздел от книга; буква под титла’ в *Ефремовската (Новгородска, Рязанска) кръмчая* (СДРЯ 2: 385; СРЯ 3:124) и *Чудовския псалтир* (Погорелов 1910: 266).

²⁷ *ЙВ*, *Син994*, *Соф*, *Син180* за пръвѣ.

ский 3: 1767; Slovník 1958–1996 12: 654; СБР 1: 527; СС 1999: 231; Погорелов 1910: 233)²⁸. В ранната славянска практика гръцкият предложен израз ἐν ἀρχῇ, κατὰ τὴν ἀρχὴν/ κατ’ ἀρχὴν има множество съответствия (прѣждє, въ науаао, нсконн, нзпрѣва, отъпрѣва) и сравнително рядко се предава със запрѣва. Любимо на Константин Преславски е наречието сѣгдѣ/сѣгдѣ/сѣгдѣ, употребено еднократно в *Посланието за Пасха* (л. 220б сѣгдѣ²⁹ мѣν ‘действително, без съмнение’), а в *УЕ* и *Словата против арианите* то е с общо 65 фиксации³⁰ със семантика ‘може би, вероятно, освен; наистина; тогава’. Извън Константиновите съчинения наречието сѣгдѣ/сѣгдѣ/сѣгдѣ се открива в още 4 паметника: тълкуванията на *Чудовския псалтир* (‘възможно, вероятно, очевидно, действително’), *Беседите върху Евангелието на Григорий Велики* (‘тогава’), *Златоструя* от XII в., *Паренесиса Ефрем Сирийски* (1 употреба на сѣгдѣ ‘сега’) (Miklosich 1862–1865: 834; Срезневский 3: 320; Slovník 1958–1996 3: 51; СРЯ 16: 16; Aitzetmüller 1990: 448; Георгиева 2003: л. 57г4).

В преводаческата си практика Константин Преславски често прибегва до частиците есе ‘виж, гледай; ето, хайде’ и воле ‘(за изразяване на недоумение, възхищение: о, нима)’. В *Посланието за праздъниците пасхви* частицата есе се среща 3 пъти, винаги в началото на фразата, без гръцко съответствие или срещу гр. ἰδοὺ ‘виж, гледай; ето, хайде’ и гр. ἦδη ‘сега, веднага, тутакси; още, съвсем’ (л. 211б есе ἰδοὺ³¹, л. 212б есе ἦδη, л. 213а есе без гр.). В *Словата против арианите* са засвидетелствани 28 нейни употреби³². Извън Константиновите съчинения частицата есе е позната на *Супрасълския сборник* (7 употреби ‘ето’ ἰδοὺ, ἦδη, καὶ) и руските летописи (Miklosich 1862–1865: 1159; Срезневский 1: 834; Slovník 1958–1996 1: 583; СБР 2: 1271; СС 1999: 211)³³.

Много по-разпространена в ранната славянска книжнина (над 10 паметника)³⁴ е частицата воле с широка семантика ‘ето, хайде, давайте; все

²⁸ Извън обсега остава сборник от XIV в. (СДРЯ 9: 372).

²⁹ *ЇВ Син994, Соф, Син180* всегдѣ.

³⁰ *1Ар* [28], *2Ар* [22], *3Ар* [8], *4Ар* [5], *УЕ* [2].

³¹ *Соф*. ї се, н се.

³² *1Ар* [7], *2Ар* [11], *3Ар* [9], *4Ар* [1].

³³ Извън обсега остават употребите в *Охридския апостол* и в среднобългарския превод на *Словата на Григорий Богослов* (Miklosich 1862–1865: 1159; Slovník 1958–1996 1: 583) поради късната хронология.

³⁴ *Супрасълския сборник* (‘ето, все пак, нима (не), наистина, давайте, и така’), *Беседи върху Евангелието на Григорий Велики* (‘о, ето’), *Симеонов сборник* по преписите от 1073 г. (‘хайде’) и 1076 г., *Синайски патерик*, *Златоструй* от XII в. (22 употреби), *Житие на Нифонт*, *Огласителни поучения на Кирил Ерусалимски*, *Чудовски псалтир* с тълкуванията на Теодорит Кирски, *Княжи изборник* (1 употреба ‘ето’), *Пандекти на Антиох* (1 употреба) (Miklosich 1862–1865: 72; Срезневский 1: 289; Slovník 1958–1996 5: 241–245; СБР 1: 182–183; СС 1999: 121; СДРЯ 1: 467; СРЯ 2: 315; Георгиева 2003; Димитрова 2016: 362; Голышенко, Дубровина, Демьянов, Нефедов 1965: 860; Федер 2008: 64; Popovskiy 1999: 69).

пак, о, нима (не), наистина, и така'. С висока фреквентност (36 употреби) възклицанието воле присъства във всички творби на Константин Преславски³⁵, а в *Посланието за Пасха* е трикратно употребено (л. 210б воле каї, л. 221а ѣлѣта, л. 212б Воле ѣѣта 'после, след това', л. 221б Воле аѣѣка 'например'). Също в *Посланието* еднократно е използван (невоноъ л. 213а каї ѡр)³⁶ и характерният за преславските паметници³⁷ съюз невоноъ 'защото, понеже; ето защо', който е сред предпочитаните съюзни средства и в *Словата против арианите* (58 употреби)³⁸.

Друг общ маркер от книжовната практика на Константин Преславски и на преводача на *Посланието о праздънницѣ пасхѣ* е фонетичният моравизъм тъзъ/тъзнца < **tǔdje* 'същият, същата' в м. тъждь/тъжднца, вж. староморавско тъзе в Киевските листове (Vaillant 1951: 288–291; Тотоманова, Добрев, Икономова 1986: 59)³⁹. Местоимението за ж. р. тъзнца 'със същото име, едноименица' се чете в УЕ (л. 13б н тъзнца прндесте на гробъ; В тьгннць, Х тьгьжде!) в катена без точна гръцка успоредица, а формата за м. р. тъзъ – в *Посланието* (л. 217б господьскын тъзъ⁴⁰ ѣлѡвѡв ' [наречен] също с името на Господ') и в още няколко ранни славянски паметници – Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова 2008: 384), Хрониката на Георги Амартол (Истрин 1930: 335), Путятин миней, Скитски патерик (Miklosich 1862–1865: 1021; Срезневский 3: 1077–1078; СРЯ 29: 262–263), Цветен триод от XII в. (СРЯ 29: 263)⁴¹.

Към казаното дотук може да се добави и формата споаннъ (в м. нсполннъ) за гр. γύγας 'исполин, великан', присъща единствено в този вид и на *Пос-*

³⁵ УЕ [7], 1Ар [12], 2Ар [3], 3Ар [10], 4Ар [4].

³⁶ ЁВ небо. но, Син994 но, Соф. небо. но, Син180 небо. но.

³⁷ Вж. *Супрасълски сборник*, *Македонски кирилски лист* ('понеже'), *Симеонов сборник* по преписите от 1073 и 1076 г. ('ето защо'), *13 слова на Григорий Богослов* по преписа от XI в., *Богословие* и *Шестоднев* в превод на Йоан Екзарх (7 употреби), *Успенски сборник* (слово на Йоан Златоуст), *Златоструй* от XII в. (54 употреби), Славянската версия на *Хрониката на Георги Синкел* (7 употреби 'защото, понеже'), *Слова на Петър Черноризец*, *Беседа против богомилите* на Презвитер Козма (1 употреба 'защото, понеже'), *Паренесис на Ефрем Сирий* (16 употреби), *Диалози на Псевдо-Кесарий* (1 употреба 'не само това, но и') (Miklosich 1862–1865: 420; Срезневский 2: 355; Slovník 1958–1996 2: 334–335; СБР 1: 946; СС 1999: 359; СДРЯ 5: 229; СРЯ 11: 19; Aitzetmüller 1975: 215; Георгиева 2003; Гольщенко, Дубровина, Демьянов, Нефедов 1965: 941; Тотоманова 2008: 304; Павлова 1994: 428; Давидов 1976: 178; Aitzetmüller 1990: 275; Милтенов 2006: 548; Минчева 1978: 142).

³⁸ 1Ар [5], 2Ар [16], 3Ар [27], 4Ар [10].

³⁹ Вж. преглед на различните етимологии у Reinhart 2019 и цит. лит.

⁴⁰ ЁВ тоз, Син994, Соф, Син180 тозъ.

⁴¹ По-разпространени са дериватите тъзъннъ (*Енински апостол*, СБР 2: 995; СС 1999: 713), тъзънъ/тъзъно (*Новгородски служебен миней* от 1096 г., *Празничен миней* от XII в., *Чудовски псалтир* с тълкуванията на Теодорит Кирски, *Хроника на Георги Амартол*; Срезневский 3: 1077; СРЯ 29: 263, тъзъство и особено композитите с първи компонент тъзо- (Miklosich 1862–1865: 1021; Срезневский 3: 1077; СРЯ 29: 263–267 и др.).

ланието за Пасха (сполннъ л. 211б γίγαντα)⁴², и на Словата против арианите (2*Ар* л. 93а3 сполномъ γίγαντας, 3*Ар* л. 168а13 сполнны γίγαντας)⁴³, а също и на Синайския псалтир, Супрасълкия сборник, Григоровичевия (Захариински) паримейник, Скитския патерик (Miklosich 1862–1865: 872; Срезневский 3: 472; Slovník 1958–1996, 1: 807; СБР 2: 727; СРЯ 27: 61–62).

Анализираните дотук лексеми са общи маркери и за превода на *Словата против арианите* и *Учителното евангелие*, и за превода на *Посълание о праздънницѣ пасхы*. Особено внимание заслужават онези специфични преводачески съвпадения, които са общи само за тях и не са засвидетелствани в други паметници (сѣтъство φύσις ‘природа, естество’, погодне ἀκολουθία ‘съответствие, следване’ и погода ἀκολούθως ‘съгласно, съответно’), чиято поява е аргумент за единно преводачество. Други от общите лексикални предпочитания са с ограничена и твърде специфична употреба в ранната славянска (българска) книжнина, например недовоумѣнне ἀπορία ‘неумение, безпомощност (на ума), незнание’, отвѣраштенне ἀποτροπή ‘отдалечаване, отклоняване’, нантне катаδρομή ‘натиск, давление’, послушъннкъ ἀκροατής ‘слушател’, грано στίχος ‘стих’, наречията за прѣва и сѣгда (сѣгда, сѣгда), местоимението тѣзъ/тѣзнца. И едните, и другите можем да приемем за лексикални маркери, характеризиращи както езика на епископ Константин, така и езика на преводното *Посълание о праздънницѣ пасхы*.

Впечатляват и някои общи морфосинтактични особености, например глаголтъ вѣуати в м. нѣуати в състава на конструкции за предаване на следходна темпоралност. Само вѣуати се открива в *Посланието за Пасха* (л. 212а вѣдѣти вѣуешн ѿδης)⁴⁴, а в преводите на Константин Преславски конструкциите с вѣуати двукратно надвишават тези с нѣуати (10 конструкции с вѣуати в 1–4*Ар* и *УЕ*⁴⁵ и 5 конструкции с нѣуати в 1*Ар*, 3*Ар* и *УЕ*; само вѣуати в 2*Ар* и 4*Ар*). При всички случаи обаче глаголите нѣуати или вѣуати не са десемантизирани – показателно е, че само половината случаи превеждат гръцки футур, а останалите – гръцки конюнктив на близкото действие в презенс и аорист.

⁴² *ИВ* сполнна, *Син994*, *Соф Син180* спволнна.

⁴³ Лексемата липсва в 1*Ар* и *УЕ*.

⁴⁴ *Син 994* вѣдѣти вѣуешн, *Соф* вѣда вѣуешн, *Син180* вѣдѣти вѣуешн.

⁴⁵ 1*Ар* л. 46б9 да моштн нѣуеть катаσκευάσει, л. 50а4 мнѣти вѣуēt̄ λογίσηται, 2*Ар* л. 126б27 мнѣти вѣуеть ѣхп, л. 132б14 мнѣти вѣуеть воμίση, 3*Ар* л. 159а9 мнѣти вѣуēt̄ воμίσωσι, л. 162а4–5 вѣдѣти вѣуеть γινώσκη, л. 163а22 мнѣти вѣуēt̄ воμίσει, л. 173а18 нѣуēt̄ глаголати επιχειρήσωσι, л. 173б5 неврѣштн нѣуēt̄ ἀμελεῖν ... ἄρξονται, 4*Ар* л. 194б2 мнѣти вѣуēt̄ δόξωσι, л. 194б9–10 мнѣти вѣуēt̄ δόξωσι; Лалева 1990: 122; РГ 25: 543; *УЕ* л. 208б властн вѣуēt̄ ἄρξουσι, л. 137б да не вѣуēt̄ гл̄тн ѿна м̄ л̄έγωσι, л. 213б да не нѣуēt̄ ... гл̄тн ѿна м̄... л̄έγωσι, л. 157б да не мнѣти нѣуēt̄ ѿна м̄ δόξη.

Ясно изразена морфологична характеристика на превода на *Посълание о праздънциѣ пасхы* е липсата на презентни форми за 3 л. ед. ч. на спомагателния глагол *бѣти* при образуване на перфект (21 форми от 11 глагола)⁴⁶. За сравнение в *УЕ* са регистрирани 102 примера (100 в 3 л. ед. ч.) на самостоятелна употреба на еловите причастия със засилен несвидетелска функция, като 40 от тях са в авторските части на беседите, където в по-голяма степен в сравнение с преводните катени личи живата езикова струя (Тихова 1996). Сред старобългарските паметници подобни облици са най-чести в *Супрасълския сборник*, *Симеоновия сборник* по преписа от 1073 г., *Злато-струя* от XII в. Обясненията за тяхната поява са различни – от избледняло перфектно значение в синхрон с тенденцията към сближаване с аориста, през пълна липса на значение на перфект, до диалектно ограничена езикова особеност на говоримата реч в източния ареал.

Коментираните тук лексикални и морфосинтактични характеристики показват, че преводът на *Посълание о праздънциѣ пасхы* съдържа недвусмислени следи от книжовната практика на епископ Константин. Екскерпираниите маркери от езика и стила на Методиевия ученик потвърждават изказаните вече предположения, че именно той е превел *Посланието* като част от комплекта книги *Благодѣстныа наречемыа афанасъ*, включващ *Трите слова против арианите*, *Окръжното послание* до епископите на Египет и Либия и *VII хомилия за Пасха* (Εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα 7).

Причината, поради която е била преведена хомилията за Пасха, вероятно е същата, породила и превода на *Словата против арианите* – разясняването на основни постулати на християнската доктрина с цел утвърждаване на православната вяра и опазването ѝ от еретически влияния. Така както Атанасиевите *Слова против арианите* представят в пълнота ортодоксалното учение за единния Бог в три лица (Отец, Син и Св. Дух) и единосъщиято на Сина и Отца, защитавайки сърцевината на християнството – Светата Троица, така седмата хомилия за Пасха разглежда друг основополагащ въпрос – определянето на датата на най-големия християнски празник Възкресение Христово, която в продължение на векове е обект на религиозни спорове и различни пасхални изчисления. Още в самото начало на проповедта авторът заявява, че ще беседа върху датата на Пасха (о нароуцѣ пасхы), предизвиквала продължителни раздори (бысть нѣкаа распрѣ), а също ще коментира и причината за „излизане“ от пасхалната дата (вннюу прѣмннованна): *Въчера братрна о нароуцѣ (нароуцѣ тѣс провѣсѣиас) пасхы нѣбуто глаголахѣ. н понеже бысть нѣкаа распрѣ (распрѣ ѡμφιβολία) на знаменованахѣ.*

⁴⁶ Вж. л. 210б, 212а, 220б пострадахъ (6 употреби); л. 212б, 217а събрахъ; л. 213а, 213б сътворихъ (3 употреби); л. 213б, 214б поставихъ; л. 214а въсхотѣхъ; л. 216а прѣсталахъ; л. 216а почнахъ; л. 216б прѣдъставихъ; л. 216б нанызъвахъ; 216б, 217б съблжихъ; 219а погоубиха.

во нма ГН нашего Г҃у Х҃а ... нн распрѣженне не (нн распрѣжѣ⁴⁷ не; нн распрѣж^ж тѣν ἀμφιβολίαν) разумѣхомъ нн нарѣка ... обѣштахомъ же сѧ рѣштн дньсь внноу прѣмннованна (применованіа тῆς παρολκῆς)⁴⁷. Той разяснява, че новозаветната Пасха трябва да се празнува в първата неделя след пълнолунието (14 луна) в деня на или след пролетното равноденствие⁴⁸, но след еврейската Пасха, както постановява Първият (НикеЙски) вселенски събор, който освен с осъждането на Арий и арианството се занимава и с въпроса за датата на Пасха⁴⁹. И други въпроси са във фокуса на вниманието на анонимния автор, например подвижността на празника, за разлика от празници като Рождество Христово и Богоявление, и особено възможността пасхалната дата да „слиза“ до 25 април – нещо, неприемливо за Римската църква. Ще припомним, че според византийските и александрийските пасхалии най-ранното пролетно пълнолуние (т.нар. пасхална граница, 14-и ден на луната) е на 21 март, а най-късното – на 18 април, респ. най-късният Великден е възможен на 25 април. Според римските (западните) пасхалии обаче съответните дати са 18 март и 15 април, т.е. Великден е възможен до 22 април (по-подробно вж. Болотов 1994: 409–416). В тази връзка авторът на хомилията осъжда еретиците новатиани (Ναυατιανοί), които празнуват Пасха с евреите (четвъртонадесетницин же ересь есть съ жндѣмн твораште пасхѣ), и еретиците монтанисти (Μοντανιστῶν), за които пасхалната дата е обвързана само със слънчевите месеци и пролетното равноденствие (24 март), но не и с лунните месеци (четвъртън на десате отъ слъньунааго мѣсаца не отъ луныскаго прѣнатъ). Въпреки решението на НикеЙския събор Христовата Църква да отбелязва на една дата новозаветната Пасха векове след него споровете и различните пасхалии останали, а това несъмнено е предизвиквало колебания, съмнения, въпроси у духовниците и тяхното паство в новопокръстена България, които са изпитвали остра нужда от богословско разясняване и тълкуване. In sanctum Pascha sermo VII се е оказало особено подходящо не само да осветли въпросите около датата, но и да открие значението на християнската Пасха като възпоменание на страстите Христови в последните дни от земния живот на Спасителя.

⁴⁷ Цитира се по Погодин № 968, а в скоби се дават разнечетенията по *ЙВ*, *Син 994*, *Соф. Син20*, *Син180*.

⁴⁸ Да вѣды съблѣдешн прнсно по равньннѧ творитн пасхѣ.

⁴⁹ Въпросът за деня на Пасхата и пасхалните различия между Византия/Александрия и Рим е обсъждан и на други църковни събори, например Антиохийския (341 г.; правило 1), Сердикийския (343 г.), Картагенския (419 г., правила 43, 62, 84).

ЛИТЕРАТУРА

- Болотов 1994 Болотов, В. В. *Лекции по истории древней Церкви*. Т. 2. История церкви в период до Константина Велико-го. Москва, 1994 [Bolotoiv, V. V. Lektsii po istorii drevnei Tserkvi. T. 2. Istoriia tserkvi v period do Konstantina Velikogo. Moskva, 1994].
- Будилович 1871 Будилович, А. *Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века*. Санкт-Петербург, 1871 [Budilovich, A. Issledovanie iazyka drevneslavianskogo perevoda XIII slov Grigoriia Bogoslova po rukopisi *Imperatorskoj Publichnoï Biblioteki XI veka*. Sankt-Peterburg, 1871].
- Вадковский, Порфирьев, Красносельцев 1881 Вадковский, А. В., И. Я. Порфирьев, Н. Ф. Красносельцев. *Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке Казанской духовной академии*. Ч. 1. Казань, 1881 [Vadkovskii, A. V., I. Ia. Porfir'ev, N. F. Krasnosel'tsev. Opisanie rukopisei Solovetskogo monastyria, nakhodiashchikhsia v biblioteke Kazanskoï dukhovnoï akademii. Ch. 1. Kazan', 1881].
- Георгиева 2003 Георгиева, Т. *Златоструй от XII век*. Силистра, 2003 [Georgieva, T. Zlatostrui ot XII vek. Silistra, 2003].
- Гольшченко, Дубровина, Демьянов, Нефедов 1965 Гольшченко, В. С., В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. *Изборник 1076 года*. Москва, 1965 [Golyshenko, V. S., V. F. Dubrovina, V. G. Dem'ianov, G. F. Nefedov. Izbornik 1076 goda. Moskva, 1965].
- Горский, Невоструев 1859 Горский, А. В., К. Невоструев. *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*. Отд. 2. Отдел 2. Писания святых отцов. Ч. 2. Москва, 1859 [Gorskii, A. V., K. Nevostruev. Opisanie slavianskikh rukopisei Moskovskoi Sinodal'noi biblioteki. Otd. 2. Pisania sviatykh ottsov. Ch. 2. Moskva, 1859].
- ГЦР 2019 *Гръцко-църковнославянски речник*. Съставен от Иван Христов въз основа на Речника на църковнославянския език от архим. д-р Анастасий Бончев. Зографски манастир, 2019 [Gratsko-tsarkovnoslavyanski rechnik. Sastaven ot Ivan Hristov vaz osnova na Rechnika na tsarkovnoslavyanskia ezik na arhim. d-r Anastasiy Bonchev. Zografski manastir, 2019].
- Давидов 1976 Давидов, А. *Речник-индекс на Презвитер Козма*. София, 1976 [Davidov, A. Rechnik-indeks na Prezviter Kozma. Sofia, 1976].
- Димитрова 2016 Димитрова, А. *Златоструят в преводаческата практика на старобългарските книжовници*. София, 2016

- [Dimitrova, A. Zlatostruyat v prevodacheskata praktika na starobalgarskite knizhovnitsi. Sofia, 2016].
- Добрев 2011 Добре в, И. *Готски следи в българското християнство*. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). София, 2011, с. 110–132 [Dobrev, I. Gotski sledi v balgarskoto hristiyanstvo. – V: Gotite. T. 3. Novi izsledvania za gotskoto kulturno-istoricheskoto nasledstvo po balgarskite zemi (2007–2010). Sofia, 2011, s. 110–132].
- Иванова 1981 Иванова, К. *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*. София, 1981 [Ivanova, K. Balgarski, srabski i moldo-vlahiyski rakopisi v sbirkata na M. P. Pogodin. Sofia, 1981].
- Лалева 1990 Лалева, Т. *Така нареченото четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски*. – Старобългарска литература, 22 (1990), с. 108–162 [Laleva, T. Taka narechenoto chetvarto slovo na Atanasiy Aleksandriyski sreshtu arianite v prevod na Konstantin Preslavski. – Starobalgarska literatura, 22 (1990), s. 108–162].
- Иванова-Мирчева 1971 Иванова-Мирчева, Д. *Йоан Екзарх Български*. Слова. Т. 1. София, 1971 [Ivanova-Mircheva, D. Yoan Ekzarh Balgarski. Slova. T. 1. Sofia, 1971].
- Илиев 2016 Илиев, И. *Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод*. София, 2016 [Iliev, I. Talkuvaniето na Kniga na prorok Daniil ot Ipolit Rimski v starobalgarski prevod. Sofia, 2016].
- Илиева 2013 Илиева, Т. *Терминологична лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“*. София, 2014 [Ilieva, T. Terminologichna leksika v Yoan-Ekzarhovia prevod na „De fide orthodoxa“. Sofia, 2014].
- Илиева 2013а Илиева, Т. *Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил*. – В: Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция на Св. Николова. Т. 3. София, 2013 [Ilieva, T. Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam Knigata na prorok Iezekiil. – V: Starobalgarskiyat prevod na Staria zavet. Pod obshtata redaktsia na Sv. Nikolova. T. 3. Sofia, 2013].
- Истрин 1930 Истрин, В. М. *Книги времения и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе*. Т. 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград, 1930 [Istrin, V. M. Knigy vremenyia i obraznyia Georgiia Mnikha. Khronika Georgiia Amartola v drevnem slavianorusskom perevode. T. 3. Grechesko-slavianskiĭ i slaviano-grecheskiĭ sloviri. Leningrad, 1930].

- Крысько 2015 *Ильина книга (XI в.). Исследования. Указатели.* Подготовили В. Б. Крысько, И. М. Ладыженский, Т. И. Межиковская. Под ред. В. Б. Крысько. Москва, 2015 [Il'ina kniga (XI v.). Issledovaniia. Ukazateli. Podgotovili V. B. Krys'ko, I. M. Ladyzhenskii, T. I. Mezhevikskaia. Pod red. V. B. Krys'ko. Moskva, 2015].
- Максимович 2010 *Максимович, К. Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели.* Составил Кирилл А. Максимович. Frankfurt am Main, 2010 [Maksimovich, K. Vizantiiskaia Sintagma 14 titulov bez tolkovanii v drevnebolgarskom perevode. Slaviansko-grecheskii, grechesko-slavianskii i obratnyi (slavianskii) slovoukazateli. Sostavil Kirill A. Maksimovich. Frankfurt am Main, 2010].
- Милтенов 2006 *Милтенов, Я. Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция.* София, 2006 [Miltenov, Ya. Dialozite na Psevdo-Kesariy v slavyanskata rakopisna traditsia. Sofia, 2006].
- Минчева 1978 *Минчева, А. Старобългарски кирилски откъслечи.* София, 1978 [Mincheva, A. Starobalgarski kirilski otkasletsi. Sofia, 1978].
- Павлова 1994 *Павлова, Р. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 9).* София, 1994 [Pavlova, R. Petar Chernorizets. Starobalgarski pisatel ot X vek (= Kirilo-Methodievski studii. Kn. 9). Sofia, 1994].
- Пенкова 2015 *Пенкова, П. Св. Атанасий Александрийски. Второ Слово против арианите (в старобългарски превод). Т. 1. Въведение и критично издание на славянския текст П. Пенкова, индекс на словоформите Ив. Христов. София, 2015 [Penkova, P. Sv. Atanasiy Aleksandriyski. Vtoro Slovo protiv arianite (v starobalgarski prevod). T. 1. Vavedenie i kritichno izdanie na slavyanskia tekst P. Penkova, indeks na slovoformite Iv. Hristov. Sofia, 2015].*
- Пенкова 2016 *Пенкова, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето Слово против арианите. Изследване и издание на текста. Т. 2. София, 2016 [Penkova, P. Sveti Atanasiy Aleksandriyski (Veliki). Treto Slovo protiv arianite. Izsledvane i izdanie na teksta. T. 2. Sofia, 2016].*
- Пенкова 2018 *Пенкова, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето Слово против арианите. Новобългарски превод от старобългарски език и коментари към превода на Константин Преславски. София, 2018 [Penkova, P. Sveti Atanasiy Aleksandriyski (Veliki). Treto Slovo protiv arianite. Novobalgarski prevod ot starobalgarski ezik i komentari kam prevoda na Konstantin Preslavski. Sofia, 2018].*

- Погорелов 1910 Погорелов, В. *Чудовская псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе* (= Памятники старославянского языка. Т. 3. Вып. 1). Санкт-Петербург, 1910 [Pogorelov, V. Chudovskaia psaltyr' XI veka. Otryvok tolkovaniia Feodorita Kirrskogo na Psaltyr' v drevnebolgarskom perevode (= Pamiatniki staroslavianskogo iazyka. T. 3. Vyp. 1). Sankt-Peterburg, 1910].
- СБР 1–2 *Старобългарски речник*. Т. 1. А–Н. София, 1999; Т. 2. 0–0У. София, 2009 [Starobalgarski rechnik. T. 1. A–N. Sofia, 1999; T. 2. O–OU. Sofia, 2009].
- СДРЯ *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Т. 1–11. Москва, 1988–2016 [Slovar' drevnerusskogo yazyka (XI–XIV vv.). T. 1–11. Moskva, 1988–2016].
- Симеонов сборник 2 *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*. Т. 2. Речник-индекс. Авторы С. Богданова, В. Вълчанов, Ц. Досева, С. Иванов, Цв. Ралева, В. Христова, П. Янева. София, 1993 [Simeonov sbornik (po Svetoslavovia prepis ot 1073 g.). T. 2. Rechnik-indeks. Avtori S. Bogdanova, V. Valchanov, Ts. Doseva, S. Ivanov, Tsv. Raleva, V. Hristova, P. Yaneva. Sofia, 1993].
- Симеонов сборник 3 *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*. Т. 3. Гръцки извори. Гръцки текст и изследване: Петя Янева. Славянски текст, прегледан и сверен допълнително: Ангелина Минчева, Цветана Ралева, Ценка Досева, Петя Янева. София, 2015 [Simeonov sbornik (po Svetoslavovia prepis ot 1073 g.). T. 3. Gratski izvori. Gratski tekst i izsledvane: P. Yaneva. Slavyanski tekst, pregledan i sveren dopalnitelno: A. Mincheva, Tsv. Raleva, Ts. Doseva, P. Yaneva. Sofia, 2015].
- Славова 2019 Славова, Т. *Преводачески стратегии в старобългарския превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски* [Slavova, T. Prevodacheski strategii v starobalgarskia prevod na Slovata protiv arianite ot Atanasiy Aleksandriyski]. – *Palaeobulagrica*, 43 (2019), № 4, с. 3–19.
- Собрание Никифоровых 1970 *Собрание Никифоровых. РГБ. Отдел рукописей*. Ф. 199. Т. 1, № 1–723, 728. Москва, 1970 [Sobranie Nikiforovykh. RGB. Otdel rukopisei. F. 199. T. 1, № 1–723, 728. Moskva, 1970].
- Собрание Овчинникова 1963 *Собрание Овчинникова. ф. 209. РГБ. Отдел рукописей. Опись собрания рукописных книг П. А. Овчинникова*. Москва, 1963 [Sobranie Ovchinnikova. F. 209. RGB. Otdel rukopisei. Opis' sobraniia rukopis'nykh knig P. A. Ovchinnikova. Moskva, 1963].

- Срезневский 1–3 Срезневский, И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1893–1903 [Sreznevskii, I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikom*. Т. 1–3. Sankt-Peterburg, 1893–1903].
- СРЯ *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Т. 1–30. Москва, 1975–2015 [Slovar' drevnerusskogo iazyka (XI–XIV vv.). Т. 1–11. Moskva, 1988–2016].
- СС 1999 *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва, 1999 [Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov). Pod red. R. Tseitlin, R. Večerki, E. Blagovoi. Moskva, 1999].
- Станков 1994 Станков, Р. *Лексика Исторической палеи*. В. Търново, 1994 [Stankov, R. *Leksika Istoricheskoj palei*. V. Tarnovo, 1994].
- Тихова 1996 Тихова, М. *Самостоятелни елови причастия в Учительното евангелие на Константин Преславски*. – В: *Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров*. Шумен, 1996, с. 58–66 [Tihova, M. *Samostoyatelni elovi prichatia v Uchitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski*. – V: *Medievistichni izsledvania v pamet na Peyo Dimitrov*. Shumen, 1996, s. 58–66].
- Тихова 2012 *Старобългарското Учительно евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262)* [Starobalgarskoto Uchitelno evangelie na Konstantin Preslavski, izdadeno ot M. Tihova s detaylnoto opisanie ot E. Uhanova na nay-staria prepis (GIM Sin. 262)] (= *Monumenta linguae Slavicae*, 58). Freiburg i. Br., 2012, p. LVI–LXXVII.
- Тотоманова 2008 Тотоманова, А.-М. *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*. София, 2008 [Totomanova, A.-M. *Slavyanskata versia na Hronikata na Georgi Sinkel*. Sofia, 2008].
- Тотоманова, Добрев, Икономова 1986 Тотоманова, А.-М., И. Добрев, Ж. Икономова. *Старобългарски език за XII клас на НГДЕК*. София, 1986 [Totomanova, A.-M., I. Dobrev, Zh. Ikonomova. *Starobalgarski ezik za XII klas na NGDEK*. Sofia, 1986].
- Федер 2008 Федер, У. *Къняжнин изборникъ за възпитание на канцлъркнина*. Т. 1. *Увод и показалци*. Т. 2. *Текст*. В. Търново, 2008 [Feder, U. *Kъnezhiin izbornik za vazpitanie na kanartikina*. Т. 1. *Uvod i pokazaltsi*. Т. 2. *Tekst*. V. Tarnovo, 2011].

- Федер 2011 *Авва Анастасий Синайски. Въпроси и отговори, издадени от Уилям Р. Федер.* Т. 1–2. В. Търново, 2011 [Avva Anastasiy Sinayski. Vaprosi i otgovori, izdadeni ot William R. Feder. T. 1–2. V. Tarnovo, 2011].
- Федер 2016 *Федер, У. Псевдо-Атанасий Александрийски. Въпроси и отговори към княз Антиох.* Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. Шумен, 2016 [Feder, U. Psevdo-Atanasiy Aleksandriyski. Vaprosi i otgovori kam knyaz Antioh. T. 1. Uvod i pokazaltsi. T. 2. Tekst. Shumen, 2016].
- Христова 1994 *Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски.* София, 1994 [Hristova, I. Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia, 1994].
- Христова-Шомова 2017 *Христова-Шомова, И. Песни от Климент. Служби от св. Климент Охридски за пророк Илия, апостол, отец, мъченик и мъченица.* София, 2017 [Hristova-Shomova, I. Pesni ot Kliment. Sluzhbi ot sv. Kliment Ohridski za prorok Iliia, apostol, otets, machenik i machenitsa. Sofia, 2017].
- Aitzetmüller 1975 *Aitzetmüller, R. Das Hexameron des Exarchen Johannes.* Т. 7. Graz, 1975.
- Aitzetmüller 1990 *Paraenesis. Die albulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers.* Bd. 5. Index. Hrsg. von R. Aitzetmüller (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. XXVI (XX, 5). Freiburg i. Br., 1990.
- Aubineau 1971 *Aubineau, M. Citations du Ps. Chrysostome „In Pascha sermo VII”.* – Rivista di storia e letteratura religiosa, 7 (1971), p. 70–81.
- CPG 6 *Clavis patrum graecorum.* 6, Supplementum. Cura et studio M. Geerard et J. Noret. Adiuvantibus F. Glorie et J. Desmet. Turnhout, 1998.
- Floëri, Nautin 1957 *Floëri, F., P. Nautin. Homélie pascales III. Une homélie anatolienne sur la date de Paques en l’an -387* (= Sources chretiennes, 48). Paris, 1957, p. 111–173.
- Gritsevskaya, Lytvynenko 2019 *Gritsevskaya, I., V. Lytvynenko. Сочинения Афанасия Александрийского в славянской традиции. Часть II: Spuria [Sochinenia Afanasia Aleksandriiskogo v slavianskoï traditsii. Chast’ II: Spuria].* – Byzantinoslavica, 77 (2019), № 1–2, с. 161–194.
- Joannis Chrysostomi 1836 *Joannis Chrysostomi. Opera omnia quae exstant.* Т. VIII. Opera et studio Bernardi De Montfaucon. Parisiis, 1836, p. 965–977.
<https://archive.org/details/operaomniaquaeex08johnuoft/page/964/mode/2up>
- Koch 2007 *Koch, Ch. Vorwort.* – In: Die Großen Lesemenäen des Metropolitens Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai.

- Kritischer Apparat. Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations, T.*51). Freiburg i. Br. 2007, *133–*135.
- Lytvynenko, Gritsevskaya, 2017 Lytvynenko, V., I. Gritsevskaya. *Сочинения Афанасия Александрийского в славянской традиции*. Часть 1: *Подлинныe сочинения* [Sochineniia Afanasiia Aleksandriiskogo v slavianskoj traditsii. Chast' 1: Podlinnye sochineniia]. – Byzantinoslavica, 75 (2017), № 1–2, с. 5–29.
- Miklosich 1862–1865 Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862–1865.
- Penkova 2008 Penkova, P. *On the Authorship of съланиѣ о прѣзданицѣ пасхѣ Attributed to Athanasius of Alexandria*. – Scripta & e-Scripta, 6 (2008), p. 279–303.
- PG 25 Migne, J.-P. *Patrologiae cursus completus, series graeca*. T. 25. *Epistola ad episcopos Aegypti et Libyae*. Paris, 1857, 537–594.
- Popovsky 1999 Popovsky, J. *The Pandects of Antiochus*. Vol. 3. Index verborum. Index nominum. – ПЛАТЪ КЪННГОПНСЬНАЪ, 31–32 (1999), p. 43–239.
- Reinhart 2019 Reinhart, J. *Этимология старославянского тѣзъ „tot zhe; podobnyĭ“, восточнославянского тезка (тѣзка, цѣзка, тезко)*. – В: Sapere Aude. Сборник в чест на проф. дѣн Искра Христова-Шомова. София, 2019, с. 129–136 [Reinhart, J. Etimologiia staroslavianskogo t'zъ „tot zhe; podobnyĭ“, vostochnoslavianskogo tezka (tezka, tsezka, tezko). – V: Sapere Aude. Sbornik v chest na prof. dĕn Iskra Hristova-Shomova. Sofia, 2019, s. 129–136].
- ŘSI *Řecko-staroslověnský index. Index verborum graeco-palaeoslovenicus*. 1. Prolegomena. Praha, 2008.
- Sadnik 1983 Sadnik, L. *Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*. Bd. 4. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis zusammengestellt von R. Aitzetmüller (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. T. 17 (V, 4). Freiburg i. Br., 1983.
- Slovník 1958–1996 *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Hl. red. J. Kurz. Praha, 1958–1996.
- Turner 1890 Turner, C. H. *The Day and Year of St. Polycarp's Martyrdom. Appendix I. On a Paschal Homily printed in St. Chrysostom's works, ascribed by Ussher to A. D. 672, but really belonging to A. D. 387*. – Studia Biblica et Ecclesiastica, 2 (1890), p. 130–149.

- Ussher 1686 Ussher, J. *De Macedonum et Asianorum anno solari dissertation.* – In: *Annales Veteris et Novi Testamenti.* Bremen, 1686, p. 91–126.
- Vaillant 1951 Vaillant, A. *Deux notules.* 1. *Slav. commun *tudje 'le mêm'.* – *Revue des études slaves*, 27 (1951), p. 288–291.
- Vaillant 1954 Vaillant, A. *Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français.* Sofia, 1954.
- Vanyó 1975 Vanyó, L. *L'Omelia Anatolica sulla Pasqua nell'anno 387.* – *Augustinianum*, 15 (1975), № 1–2, p. 225–228.
- Weiher, Šmidt, Škurko MLS *LI 2007 *Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai. Kritischer Apparat.* Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (= *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations*, T.*51). Freiburg i. Br., 2007, p. *135–*141.
- Weiher, Šmidt, Škurko MLS LI 2007 *Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai. Kritischer Apparat.* Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (= *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations*, T.51). Freiburg i. Br., 2007, p. 303–313.

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ИЗТОЧНИЦИ И ИЗДАНИЯ

1. Лексикографски справочници: Miklosich 1862–1865, Срезневский 1–3, СДРЯ, СРЯ, Slovník 1958–1996, СБР 1–2, СС 1999.
2. Речник-индекси и/или издания на ранни български преводни и оригинални съчинения, възникнали в края на IX и през X в., дело на известни или анонимни преводачи: Слова на Климент Охридски (Христова 1994), Служби на Климент Охридски (Христова-Шомова 2017), Учително евангелие на Константин Преславски (Тихова 2012), Слова против арианите (Vaillant 1954; Пенкова 2015; Пенкова 2016; Лалева 1990), Шестоднев в превод на Йоан Екзарх (Aitzetmüller 1975), Богословие в превод на Йоан Екзарх (Sadnik 1983; Илиева 2013), Слова на Йоан Екзарх (Иванова-Мирчева 1971), Златоструй от XII в. (Георгиева 2003), архаичната част от 45 слова на пълния Златоструй (Димитрова 2016), Светославов изборник от 1073 г. (Симеонов сборник 2), Изборник от 1076 г. (Голышенко, Дубровина, Демьянов, Нефедов 1965), Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова 2008), Старобългарски кирилси откъследи (Минчева 1978), Паренесис на Ефрем Сирий (Aitzetmüller 1990), Пандекти на Антиох (Popovsky 1999), Беседа против богомилите на Презвитер Козма (Давидов 1976), Княжи изборник (Федер 2008), 13 слова на Григорий Богослов (Будилович 1871), Чудовски псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски (Погорелов 1910), Въпроси и отговори на авва Анастасий Синайски (Федер 2011), Въпроси и отговори към княз Антиох (Федер 2016), Слова на Петър Черноризец (Павлова 1994), Диалозите на Псевдо-Кесарий (Милтенов 2006: 534–563), Ефремовска кръмчая (Максимович 2010), старобългарския превод на Книга на пророк Иезекил (Илиева 2013а), Историческа палей (Станков 1994), Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски (Илиев 2016: 389–616), Илина книга (Крысько 2015).